

կանուխ , ամբոխը չխուժած , երթալն ազէկ համարելով , որ մը հանդիսարանին դուռները նոր քաղցած ժամանակին հոն գտնուեցայ ու շխտակ պատկերին կեցած դահլիճը գացի ։ Պատկերին կողմը դարձած ատենսնայեցայ որ արդէն իմէն առաջ՝ իրայու թով եւ իրարու հետեւ՝ պատկերին առջին եօթը կին եւ այլ մարդ մը կեցած յոյս պարսպ կը հանէին , քայց մտածելով որ այն ութը հոգին ծլելով եւ շտաւիդելով ու թասն պիտի բլլար , յանձն առի ութը հոգւոյ ետեւէ կարգի սպասելու ։ գացի ետեւնին կեցայ ։

Գաղղիացւոց հիւրասիրութեանը տեղեակ եղողներուն յայտնի է որ Փարիզի մէջ հանդիսական տեղուանքը՝ Գաղղիացիք միշտ օտաւականաց մեծարանք եւ զերուրթին ընծայելով՝ իրենց նեղ եւ անոնց տեղ կ'ընեն , Ասիկա տասներմէկ տարիէ ի վեր անձին փորձովս գիտցած ըլլալուս , այն ատուն փեղոյրը օտմանեան կարմիր գտակի փոխած էր , եւ ակընկալութիւնս այս պարագային պարսպ չելաւ ։ Ջոկական ետին քանի մը վայրկեան կենալէ ետեւ , մանաւանդ մայրիկ մը իս ետին տեսնելով՝ Աղջիկս , քսաւ իր մատաղքոյս գաւկիին , բաւականէն աւելի տեսանք , ետ քայուէնք որ սա պարսին տեղ ըլլայ ։ եւ իսկոյն քաղուեցան , տեղերնին բարեխորհուրթեամբ ինծի շնորհեցին ։ չոր շնորհակալութեան մը փոխարէն ։

Ի Պ. ՄԻՍԱԿԵԱՆ

(Շարունակելի)

ՕՍԱՐ ԽԱՅԵԱՄ

ՔԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա

Չըյառնալու Օմար Իպն Իպրահիմ էլ Խալիսի , կամ կարճ՝ Օմար Խալիսի , պարսիկ ատտեղապետ արքունի , մաթեմատիկոս , բնագէտ , փիլիսոփայ եւ բանաստեղծ . ծնած է իբր 1040ին , եւ մեռած իբր 1120ին ։ Աւելի ճիշդ

թուականներ տալ անհնար է , աւանդալէպներ ելած պատատուած ըլլալով իր կեանքին շուրջը , ինչպէս բոլոր հոյակապ մեծանուն անձերու , մանաւանդ Արեւելքի ու այդ Պարսկու մէջ ։

Իր մշտնջալայնն է Նիշաբուր քաղաքը (այս պատմիչներէ մէկունած՝ Նիշապուրէ կոչուած) Խորասանի մէջ . որ պարսիկ բանաստեղծութեան մուսային ա՛յնքան նախասիրական տեղի ինչմանը եղած կը թուի՝ մշտնջալ տուած ըլլալով տասնհակէ աւելի պարսիկ բանաստեղծներու , ինչպէս Ֆիրաուզի , Սաատի , Ֆիրաուստին Աթթար , Ճէլալիւտտին Ռումի , Ճամի , Հաթիֆի , եւն ։

Սիւս հաւանական է թէ Խալիսի մականունը որ արաբերէն կը նշանակէ վրան-պար , յետոյ ընտելուած գրչանուն մը չէ . այլ Օմարի օգնմին արհեստէն ծագում առած անուն մըն է (որուն կ'անկարկէ իր ԻՐ քառեակին մէջ) եւ Օմար պահած է այդ համատ մականունը փոխանակ աւելի շողշողուն մը ընտրելու ։ ուրիշ պարսիկ բանաստեղծներու նման , ինչպէս Ֆիրաուզի (որ օգտախալայնն կը նշանակէ) , Սաատի (երբանիկ) , Էնվարի (լուսաւոր) , եւն ։ Իր երկրին մէջ անտովոր այս պարզութիւնն ու՛ն անկեղծութիւնը կը յառկանին մարդը ու կ'արձակեն իրենց ցուցումը ամբողջ բանաստեղծութեանը վրայ , ինչպէս պիտի տեսնուի յետոյ ։

Այս մեծ ամբողջ երեսուսին հետ կարծես շեղանկաւոր արտատովոր մեծութեան մը հասած էր քաղաքականօրէն իր հայրենիքը՝ ճիշդ այն ատենները , Սէլեուքեանները , 1037ին վերջապէս խլած Խորասանի ցանկացուած երկրէրը՝ Հնդկաստանի մեծածաւալ տարածութիւնով զրազած ։ Ղազնէվի թագաւորներու ձեռքէն , խրախուսուել էին ձեռնարկելու Պարսկաստանի միացեալ մասին ալ նուաճումին , զոր զիրաքցուցեր էին Պուշեան ցեղէն (համեմատել Ռոյկան պարսիկ նախարարին անունին հետ՝ զոր Բիւզանդ բանակով Հայոց վրայ զրկուած կը պատմէ) իշխանապետ այլեւայլ ճիւղերու մէջ Պարսկաստանի բաժանումը եւ ասոնց անվերջ պատակաւորմները 1053ին Տողրուլ (մեր պատմութեան մէջ տիրապէտապէս Տողրիլ) անոնց բոլոր կալուածներուն տերահապէ յետոյ մտաւ Պաղատա ուր ինչպիսիք հռչակել տուաւ Սուլթան իր նորակերտ մեծածաւալ կայսրութեան , որուն մաս կը

մյազմէին Պարսկաստան, Հոյստան, Միջագետք եւ Սուրիան, 1063ին իրեն յաջորդող ձորթորոյին Ալիալան, որ միգրանտներէ միայն իր-մոլեռանդ, միգրացող ու արիւնարու, նկատ-վարցով եւ Հայաստանի ու Վրաստանի վրայ լանդիւն-արքայաւանքներով, իր ժրլիւն, հասար (պնդիւնի ընտրի մը Երես իր պատիւարով հասանքի լինող իրգամ-Բա-Բա կոչուեալով ճանչցուած) յանձնելով մեծ-վզիւրի պաշտանը, Ալիալան, ընծային ձգտուեալ ասպատակող ու զանդող զինուոր մը՝ շարունակ երկրէն ըս-ցակցով՝ արշաւաբեր ու նուաճուի տեղէն մը, առջիկէն կրնար տեղի լուսամբ, վարչա-ղէտ ու արդարամիտ անձի մը յանձնել երկ-րին ներքին բարեկարգութիւնը եւ զարգացու-մըն երգամ-Բա-Բա իւր պարսկ մըն էր, իր մար-տասէր ու զանդող թուրք վնդապետէն շատ տարբեր ձգտումներով ոգիւ որուած, Պարսկի վտար լայնութեամբ եւ աշխոյժ երեւակայու-թեամբ կ'ըմբռնէր կրօնական տարբեր գաւա-նանքներու թալատու ըլլալու պէտքը, եւ վարչական, ու վերակազմող բացառիկ տա-գանքներ, զատ ետանդանք պաշտպանութիւնն ու խորհուրդը՝ կը նուիրէր գիտութեան եւ ուսու-մըն, Հագուաղիտ ասպազոյց մըն է իր անձա-կան պրաքով (թալակին մէկ տասներորդով) ուսումնարանները հապատակելի Նիշաբուրի, Հե-րաթի, Սպահանի Պաղատարի ու Պարսկի մէջ։

Ալիալանի որդին ու յաջորդը Ալիք շահ, որ 1072ին զահը ելաւ, իր Տորը պիտուրական ձիւրքին կ'աւելցնէր մտաւորական թանկալին ձիւրքերը, Ոչ միայն հապատակելի Տոր մեծ-վզիւրը պալատներն մէջ, այլ գիտակցութիւնն զնա-հապելով անոր արժանիքը, աւելի ընդարձակեց անոր իշխանութիւնը եւ իրաւունքները, Բնա-կանորդէն այսպիսի աշխարհաշէն թաղաւորի մը ու մեծ վզիւրի մը զուգակցութիւնը՝ ու յնարն հազուադէպ ու ամենակէտ արարարներն՝ պիտի ունենար թէպէտ աստամանակեայ Արեւ-ելքի մէկ պետութեան մէջ, եւ արգարեւ թոյ-լուութեան արդարութեան եւ լուսամբ վար-չութեան այլ օրերուն, Սէլմուզ կաշարու-թիւնը իր ըզրոյ սահմաններուն մէջ, 2/3-նաւ տանէն մինչեւ 4/5-րդը, զոնքը՝ անօրինակ զարգացում ունեցաւ գիտութեան, ուսման, արեւելքի, ճարտարութեանց մէջ եւ փայլի գերագոյն աստիճանի հասաւ։

Այսպիսի բարեկան օրերու հանդիպեցաւ իսլամի որ իր ծննդավայր Նիշաբուր քաղա-

ւին ուսումնարանին մէջ սպասեց յետոյ իր մամանակի ուսումնարար, Գուրանք, Գուրանք յարակից զբերքը արտը ընէ ու արար զա-սակաւ միաբնակարաններ, արձակ ու ուսումնարար պարսկի բանաստեղծներէն իւր մասնակիւնները, հետամուտ եղաւ բնական գիտութեան, մաթե-մաթիկի, աստղագիտութեան եւ իմաստաս-րութեան, ընծայն արտը առջ ուսմանց մէջ ըզրոյ Նին յոյն հեղինակի նման միւրքերն ուրիշ արարեցին թուրքմանութեանց եւ արար հետեւողներու միջոցաւ զահպանուած Ալին Սրեւելքի մէջ։

Այս արար, հետևողներու ըզրոյ մէջ առաջնադաստի ու արտակարգ փայլ մը ունի տակաւին, Հիւսէին-Բա-Բա (Արեւմտաքի մէջ հոյ 3 կուած Ալիսէն նաւ սպաաղ կոչուեալ), բմիկ, բնական լուսամբ, բանաստեղծ, եւ միւրքի, որուն բազմաթիւսակ երկասիրութիւն, պէրը անվերջ աւարտ իր նման ունեցած են զարեւով եւրոպայի մէջ եւ ձեռք բնական ուսման միջոցով, 980ին, ծնած Գուրանք, պարսկի ճարտարագիտի մը զաւակ, եւ միւսաւ 1036ին, յատուկ ուսումնարանութեան ասպակայ եղած է իսլամի, որուն միւրքը հաւաքելի մեծ ու տեւական սպիտակութիւն կրած է աւելի, ինչպէս կր տեսնուի մաման, կակք մը աւանդութիւն իւր Օմար մամանու, ձեռք ունէր Ալիսէն նաւին Վիրքը բունմա-նքը եւ հասած էր մին ու բազմաթիւ ճարտարութեան, աւելուս Ալիսէն նաւին զիւ թարմ յիշատակ ու փառք վաւած էին նաեւ երկու տասարդ իսլամի երեւակայնութիւն, որ իր նախորդին օրինակէն ստեղծած հետամտած էր մշակելու նոյն ուսումները, շատերէ անոր յաջորդը կոչուելով, եւ զարմաւ անոր նման բանաստեղծութեան միջոցաւ ալ արտաստեղծ լի իր հոյի, սակայն ու արարութեան որ Ալիսէն նաւին գիտութիւնը եւ իմաստասիրու-թիւնը կը մնան յուստեան, բայց իր բանաստեղծութիւնը՝ անյիշատակ տաղերգութիւնները ձածկող փոխին տակ կորսուած է, մինչդեռ իսլամի բանաստեղծութիւնն է որ այն-խարհի յիշանք ըրաւ եւ հոյակարարական իր քառականքով, երբ իր գիտութիւնը կը մնայ բամին, հետաքրքրներու, եւ մասնագէտներու (Տեա. Algebre d'Omar al Khayyami, par F. Weepcke, Paris, 1751)։

Երբ Ալիալան Նիշաբուր-Միւրքը վզիւր կարգեց, Օմար եւ ուրիշ մասնաբաններու

նման՝ գտաւ անկէ պաշտպանութիւն եւ նիւթակն նպաստ, որով կըցաւ հանգստորէն պարպել Նիշաբուրի մէջ իր նախասիրական ուսումներով՝ աստիճանաբար թեամբ ու իմաստասիրութեամբ, զանց չընելով նաեւ իր մասնակցին միւս մեծ գիտութիւնը՝ բնական թիւնը, ինչպէս կը տեսնուի Սէլճուքեան վերջին շառուիկին Սանճար իշխանի Նիւսրուցութեան աստիճան խոր՝ ցոյց տալով թիւնը կոչուելու Օմար՝ Մելիք լա՛նի Սալթանութեան աստիճանի եկաւ Մերիլ, երբ արդէն տարածուած էր իր համարաւ, եւ մեծ պատիւ եւ շնորհներ Բնդուհնեցաւ Սուլթանին իր գիտուն իւր Ժանտի աստեղագէտ կոչուելու ուրիշ եթը աստեղագէտներու հետ՝ մասնակցելու Տոմարի վերականգնութեան, որուն արդիւնքը եղաւ հոլա-կաւոր Ֆէլայի թուականին հաստատումը, որ՝ կիպլինի համոմատ՝ ճշդութեան կողմէ կը գերազանցէ Յուլիանի եւ կը մերձենայ Գրիգորեանին։ Այս մեծ աշխատութեան կատարումն ետքն ալ ինչպէս արքունի աստեղագէտ կարգուելով մեծագումար գրամատացաւ աստեղագիտական համոմատ թիւնը կանոնաորակելու համար, եւ նոյն իսկ գիտարանի մը հաստատութեան համար որուն զազափարը սակայն մէկ կողմ ձգուած է Մելիք շահի մահէն յետոյ, Կըսուի թէ Մելիք շահ Օմարի հետ կը գործէր իւր մտերիմ ընկերի հետ, եւ թէ Շէմսիւլմիւրթ ինչպէս Գուլարայի (Թաղատարած 1667-1679) մեծ պատումը կը մեծարէր գինքը, եւ իր տախտիկ վրայ քովը կը նստեցնէր։

Սակայն երբ Նիզամի-լի-մուլք հաշիխնեւորուն (assassin) գաղտնի ընկերութեան հակառակութեանը հանդիպեցաւ, եւ անոնցմէ սպաննուեցաւ 1092-ին, եւ քիչ ատեն ետք՝ Մելիք շահ ալ Պաղատա ուղևորուած աստիճանին հիւանդութենէ մը մնաւ, Սելճուքեան տկար յաջորդներու կարճատեւ իշխանութեան օրերուն, Պարսկաստան կրկին կուսարան դարձաւ ընդդիմադրող աղանդներու եւ անոնց մոլեցիկն ոգորումներուն, ինչպէս ուղղափառ Շէֆիներն ու Հանէֆիները մէկ կողմէ, եւ Քեւրամիներն եւ ուրիշ աղանդներ միւս կողմէ։ Ստանցէն ամենէն աւելի խանդավառ եւ վայրագ ոգիներն կը գործէին խմայլիկները, որոնց շարժումն ոչ մէկը ի քիչիւրը սպանով կը ղար ոչ իսկ էմիր կամ զօրապետ, մինչեւ որ վերջապէս իսմայիլիներու ընդհանուր ջարդի մը

հրաման արուեցաւ 1101-ին Սելճուք Պէրկիւնարը թաղաւորին։ Անմիջեւեք ալ զոչ գացին բարեկարգութեան հաստատելու այս ճշմարտացի արեւելեան կղանակին, եւ թիւնու միջով իմ ուղղափառներ տղուտ քաղած ըլլան առ Թիթէն հարածելու համար Օմարի նման ազատախոհները։ Հաւանական է որ Օմարի կենսոքը վստայէ, Եթէ եղած չըլլայ այդ խոռվայտը ոչ երբեք մէջ, եւ Օմար ուղղափառ միւսլիմի մը պաշտամունքին արտաքին համակերպութեան Կերքեւ ծածկած Գլայ իր անկախ մտքին ընդդիմութեամբ ամէն գնով ու ամէն ձեւակերպութեամբ (1)։ Այս կերպով անշուշտ կըցաւ հոսնիլ ու խոստանումայ խոր ձերութեան, փոխստոյակայն անջատումն ու անդորրի մէջ, Նիշաբուր, իր ընկերներուն, գինիին ու վարդերուն հետ, որոնց գլխի կ'ընէ իր քառահանգիստն մէջ, անոնց հաճոյքի անմիջական եւ իրական պարգիւն յուսակուար ասպետներուց՝ հանդիպ կեանքի պատրանքներու եւ դադնութիւններու, եւ սրապոյտը յարումով մը՝ մահաւանէ պիղծել ալ։ Բնութեան այս հրաքիտի հետքը, հոյնաւոր զաւակը, որ զայն դատած ու անարժէք դատէ, անոր անփութիւն անպատ ծոցէն կ'ուզէ իր գերեզմանին վրայ վարդերու, ծաղիկներու յարստեւ թափումը։ Ամ քրեղեման, ըսած է մահին քանի մը տարի առաջ, պիտի ըլլայ տեղ մը ուր վարդերը, ծառերը վրա թափեն իրենց ծաղիկները տարին երկու անգամ։

1833 հրկոսմարի 7-ին, Օմարի եւ իր անդադար թարգմանչին Ֆիցենրլուի սքանչալի անդերքերու գերեզմանին վերեւ թակեցին երկու վարդերներ, Լոստոնի մօտ, Քեուի համալսարան պարտէզներուն մէջ հասուցուած Օմարի գերեզմանին վրայ աճող վարդերին, որմէ մասունքներ բերած էր՝ վարդերներ անցնելու համար՝ յատուկ ուխտաշնացութեան մը Անպիւս մարի գերեզմանին Նիշաբուր։

(1) Կը պատմուի թէ նոյն իսկ կատարեց Հինալ ուխտաշնացութեանը, որ պարտէք էր քրեկապա միւսլիմաններու, հոյն բարեկալատութենէ, այլ երկրագէտ, եւ թէ գառնալէն յետոյ առաւտ եւ երկուք ազգութաւան կ'երթար։

Բ

նայնամի ներյայ համարին խոյացող չին-
նուամբ կը բարկընայ ոչ թէ իր մաթեմա-
թիկի աստեղագիտութեան, բնագիտութեան
եւ բնականօրէն վրայ գրած հատորներուն
այլ իր սակաւաթիւ թատեակներու հետաքա-
նոյն՝ Տիվանին վրայ, որ, հազիւ հատորիկ
մը, անունսորէն աւելի թանկագին է քան իր
մէջ գործերը՝ իրր գերազանց յայտնութիւնը
իր մտքին ու սրտին ներքին շարժումներուն
որոնք միշտ աւելի կը հետաքրքրեն մեզ ու կը
կապեն հեղինակին իրր նմանակիր ու համագ-
գած էակի մը քան գիտական ամենասպիւր
արդասիքները :

Երկնային մարմիններու շրջաններուն թյո
դետողը, մաթեմատիկի, բնական գիտութեան
կենտոն հարցերուն այդ խաղաղողը այլապէս
փոռոյի խորհուրդները կը գտնուի մարդկային
փեռներ շրջանին մէջ այլապէս յազդեալ
նշանակելի հարցեր՝ գոյութեան, շարժման,
բարիքի չարիքի, ցաւի, ուրախութեան առեղ-
ծումներուն մէջ, Պարսիկի ու... քանաստեղծի
սուր զգայնութեան միացուցած հետաքնին
միտք մը որ կանխի առած էր գիտական ու-
ղիւղը՝ իր բազմազան ուսումնական հետազո-
տութեան ընթացքին մէջ համոզուած բնո-
րոյական մը (deterministe) ; անկեղծ եւ ուսեղ
նկարագիր մը որ կ'արհամարհէ համակերպու-
թեան կառուց բարձին վրայ հանդիշնել յոգ-
նած լլուխը, Օմար պարսկու հոգ մը կ'ընծա-
ներ անվեհեր սկիզբներովութեան, դատասարա
քննողութիւն, մոռոյ յոսեանութեան : Արդարեւ
Օմարի պէս Արեւելքի եւ ոչ մէկ քանաստեղծ
Քափած է սասակալող բողոք եւ սուր երգի-
ծանք չարամիտ, անողք եւ անխելք երկըն-
քի՝ օճէլէիքի գէմ : Իր ջախջախիչ հեղու-
թիւնը զարթուցած է նաեւ, առանց վախճալու
մահմաական կրօնի աններող խտուրթներն,
կրօններու եւ աղանդներու մոլեռանդութեան
ու ձեւապաշտութեանց դէմ : Երոնցումով կը կաշ-
կանդեն, կ'աւարեկեն մարդկային հոգին : Կը-
ռատուն, վանք, մզկիթ հաւասարապէս զգուսն
կ'աղցեն իրեն, եւ իր ծաղիւնքին չորսպէս
նիւթ կը մատակարարէ ծայրայեղ Սոփի-
ներու հոգեկան յափշտակութիւնները : Եւ
նոյն զառանգութիւնն ու զառաքանները Ե-
ւ Կաթոլիկի մ'աւանդութեան բարձր մեծութեան

րոնց չառ անգամ կը յաջորդէ կեղծաւորու-
թիւն եւ աւելի մեծ անխուս :

Արեւելքի այս Վոյթլը՝ ինչպէս կոչուած է,
ազատաւոր մըն է որուն համար ճշմարտու-
թեան ճշմարտութիւնն է անուրի, կեանքի,
ամբողջ էութեան գլխուն՝ փոռումի, մահուան,
շնչացումի զարանակալութիւնը եւ վերջա-
կան յաղթանակը : Ասկէ՝ այն հեղուստ արհա-
մարանքը զոր միշտ կ'ուզէ հեռու չողա-
ցուցուած անգործիքեման երանութիւններուն,
ա'սկէ՝ այն անվերջ յեղեղուած խրատը պէպ
ի ետ եւ զկաթ առաջ նայելու լայն կարողու-
թիւնը զսպելու եւ առնուի գանուած արա-
գախոյս մայրկեանէն քամուլու ինչ հաճող որ
կրնայ տալ, ցորչափ օրհար չէ եկած իր ու-
քին տակ զգտնել, իր ճակին մէջ ճգմել հէջ
այրողը որ մարդը կը կաշուի եւ որ ամենէն
քիչ հայտ է իր մահկանացու վերադարձին հետ :
Օմար զերգանցապէս ունի մահուան տեսլիւ,
մահուան մտակայնութեան, ներկայութեան
սուր զգացողութիւնը, որ՝ Թալթոյի համա-
մատ՝ խորունկ հոգիներու յառկանիւն է : Օ-
մարի թու ալ յանձնաք մըն է ատ՝ ցաւու-
սանջ : Մահը մօտն է, մար թուի է : մահը իրմէ
անբաժան է, երբ գեղուհիին հետ զայրիքի
վրայ նստած է, երբ գինիին քառակը լեցու-
ած կը տեսնէ, երբ աստեղաքան երկինքը կը
վերցնէ աչքերը, երբ գետինը կը դարձնէ զա-
նոնք ու թափած վարդեր կը մառերէն :
Սառու'ր կը նեւէ մահն իր ստուերը անոր
բոյր մտածումներուն ու զգացումներուն
վրայ, Բայց ի՞նչ կրօնազգած խառնուածք մը
այդ անջնջելի՝ որուականին գոյութեան
պատճառ ի՞ր մէջ պատի գանձեր իր մեղքը,
բւ պիտի սփոփուէր անհնաշարար խիտ կրօն-
քի մը՝ հաճութեան, ազատախոյ Օմարը իրմէ
զուր Բնութիւնը, Բախտը կը գտնէ յանցա-
ւոր, եւ հաճոյքի կրօնը կ'ընտրէ ու կը՝ քա-
րողէ : սիրտը լեցուած ամենագոյոր կարեկ-
ցութեամբ անկար տառապող մարդկութեան
համար որ բռնուած է իրերու եւ զիպուսներու
աղետաւոր անփոփոխելի աղխադատմին մէջ,
որմէ գինք չեն կրնար զերմանել ոչ՝ աղեր-
սանքներն առ երկինք որ անխել է կամ չա-
րիաց, ոչ կրօնքները յորտք պատի յոյսերով
կը խաբէր իր հիւանդութիւնը եւ կը ծածկեն
ճշմարտութիւնը, որ ի՞նչ տալուներն ու
պաշխամարաններն պէտք է պահել : Եւ զպէ

արհամարհանելով Օմար Ինչպէս ֆիզիկ աշխարհի մէջ աւելը, ազականութիւնը, անկաշուամբ, նայնպէս բարակաւ աշխարհի մէջ կեղծեթը, շարժքը անարդարութիւնը ցցուած կ'երեւան աշխարհի բայց այս տիրող մթնոթիւն մէջ ու ան-ր հսկանակ, թէպէտ անյայտ, անվարձ, դարձեալ կ'ողջ իր արդար, ազնիւ կիւնքին պայծառութիւնը ճառագայթելի, եւ օրքան իր ջանքերը կը ջորին, լուծիլ ցալի ի խառնութիւնը, ու ցաւ չզգալն էլ ոչ մէկ էակի ճակատագրի գէմ բողբոջի, ընդզուով այս փառապահ, ծաղրն ու ծիծաղը որոնց կը բնկընիլ ան ստէզ, յանդուգն յարձակոյ մեծը Կաստատուած կրօններու գէմ, եւ մանաւանդ մթնամած յոռետեսութիւնը այս Արեւելի բանաստեղծին, մեծ անակնկալ մը եղաւ Արեւմտեցի համար, երբ քարգմանութիւններու միջոցով ծանօթանալով անոր, զարմանքով դու աւանոր մէջ իր ներքինն էութեան ամենէն խորունկ, ամենէն նուրբ, զգայութիւնները քր միտքը ասնջող խռովը, իր սիրտը կորատող անձնութիւնները, իր յուզանաւորութիւնը, իր հիւսնողութիւնը, իր ճիշդ փոխանակ սովորած Արեւելքի պայմանադրական վարդերու Կապուտներու, ճարտարամիտ բառախաղութիւններու, աշխարհութիւններու, առաքել զգոնութեան, առանձնեւ խորասնեւ եւ քարեպաշարի համակերպութեան, Գոռետեսութիւնը որ մեր փամանակներու ձեռքացած քաղաքակրթութեան, նորացած չիղերու, դիտական խորութիւն սեպական արդիւնքը կը համարուէր, ինչ ցարեք առաջ արդէն Օմար համակուած էր անոր իսկական հիւսնովը եւ մարմին ու ուկրըքած իրեն, շատ կանխելով Պայրընն ու Շորէն հաւաքը, նոր առաններու այդ մեծանշան յոռետեսներու:

Եթէ Պայրըն խառցուցած է յոռետեսութիւնը հեռեւեալ տողերուն մէջ.

Հաշուէ՛ խնդրեն՝ զու ժամերուդ բաժինը բուն,

Համը՝ օրերդ որ շահանա ցաւ,
Նւ դիտցի՛ր, ինչ որ եղած ալ ըլլաւ դուն,
Անկէ լաւ է ըլլալը բընաւ:

Պայեմա՛ նոյնքան ուժեղ եւ վճռական կերպով արտայայտած է զայն արդէն շիւի քառանկէն մէջ.

Քանի որ մարգուն արդիւնքը այս եզոթութիւն մէջ

Մարի թան չէ բայց միայն հոգով տանջուի
Եւ հոգի տալու

Գոհարիւր ան է որ աշխարհէս շուտ գնացի,
Երջանիկ ան որ բնաւ չեկաւ այս աշխարհ:

Պայեմա՛ ինքնութիւնը եւ գերադանց արժանիքն է այս խիստ յառաջացեալ եւ մերօրեայ (moderne) կեանքի իմաստասիրութիւնը ընրած ըլլալ իր դարուն որ ուժեղ հաւատքի, անպայման լատեսութեան դարն էր, եւ ազատամտի սկիզբիկութիւնն ու ճակատագրական յուսահատութիւնը հակադէմ տիրող Սուֆի համաստեղականութեան բերկրապատար վերացումներուն, որոնց ազգած խանդէն ա՛յնքան ողբերգուած եւ գեղարփուած է պարսկական բանաստեղծութիւնը:

Քիչ քաջութիւն պէտք չէր Օմարի համար զիմուդրակէ մէկ կողմէ պարսկ մտքին համատու սոսկանութեան այս ընտելական եւ բնական բերումն չէ՛մ, եւ միւս կողմէ յայտնեալ կրօնի՝ ուղղամտ մահմետականութեան՝ մեծագոր հաստատութեան զէմ: Բայց Օմարի մեծութիւնը կը կայանայ ճիշդ այդ մտքի անկախութեան եւ աներկրից նորախառնութեան մէջ. որ բացառիկ արժէք կը ստանայ մահուանից Արեւելքի գրականութեան բնական նոյն կամ բնապատ միակերպութեան մէջ:

Գ

Արեւելք՝ մտաւոր անշարժութեան տիպար մը կը ներկայացուի միշտ հակադրութեամբ անհանգչում Արեւմտեցի հետ՝ ուր ամէն օր նորածնուող յարափոփոխ պէսպէս շարժումներ ազատորէն զիրար՝ ՛իւր խնքին Արեւելք կայուն ու խաբսխած կը ցցուի իր դարաւոր անցեալին կտակած կրօններուն, աւանդութիւններուն, մտածութիւններուն մէջ. դիքք մը որ անաշխարհ բաները վեհութիւնն ունի, բայց տխրագին է իր մահահաւոյն ներհումին մէջ Սակայն պատին երեւոյթ մըն է այս. որ շուտ կը ցրուի մասաւոր ծանօթութեան առջեւ, Արեւելք ալ ունեցած է, եւ ունի միշտ իր հոգեխաղով մտածողները. իր հետադիմները, իր հերձուածողները, որոնց միտքը հաստատուած վարդապետութիւններուն խիստ պատեանը պատելով զուրս սրացած է աւելի խորունկ, աւելի սուր հայեացք մը արձակելու արեւելքի յաւիտեական խորհուրդներուն:

Բայց ա՛նք՝ զուրկ Արեւմտեցի մէջ հսկայ խանդ ոգորութիւնի յետոյ տիրող խորհուրդ եւ խոսելու ազատութեանն, թէքքներու կրօ-

նախին միաբանութիւններու մենացեայ ապահովութեան մէջ, կամ Հայկական մանկան հոգիներուն վերականգնման մէջ եւ կամ արիւղ կրօնին հետ արտաքուստ հայտառող երկրիմութեան մէջ ապաստանած են, թիւր ուժի ջախջախութեամբ ամենապարկաւ կամ նեղեւորներու յարածուն խուսիքի մը ծնունդ տուած են:

Պարսիկ ժողովուրդը որ մօտաւոր Արեւելքէն մինչեւ Հնդկաստան տարող ժողովուրդներուն մէջ ամենէն բնորոշ եղած է մօրի եւ արուեստի արտաքուստութեանց մէջ, եւ ցեղաւորութեանց է անոնց մէջ իր անխնայ տիրապետութիւնը լուրջ միւս ժողովուրդներուն վրայ՝ առնուած անոնց իր բարեբը, իր բանաստեղծութիւնը, իր արուեստը, իր քաղաքական յօրինածներ, գիւտնադիւսկան կարգի ու սարքը, ամենէն ուժեղ, նորոգող, ինքնաւար անհատները դուրս բերած է իր մէջէն, եւ ամենէն բազմաթիւ քոչերը առած ուղղափառութեան եւ խիստ կրօնապետութեան մը բոնութեան: Մահողը, թաթար, թիւրք ցեղերը՝ թիւրք: ուժով, յամառ, արկուն ցտակութեան ներքով, համբերող, համակամ, կարգապահ ժողովուրդներ ձեւացուած են՝ խիստ զանազակ: Կարգական իմացականութիւններով որոնց կազմակարգի համար կանխորոշ հնչող յարմարութիւն մը կ'ընծայէր մասնատականութիւնը: Ինչո՞ք նոյնը չէ կարելի ըսել արիւսկան ցեղի մայր յառաջացեալ անգամին՝ Պարսիկին համար, որ անհունապէս ճկուն, նուրբ, ժիւր իմացականութեամբ օժտուած, զարերու ընթացքին մէջ քաղաքական, մտաւորական ա՛յնքան զարեւանելութիւն յայտ բերած, Զրադաշտականութեան նման մեծ կրօնի մը ծնունդ տուած, չէր կրնար հայտ ապրել մասնատականութեան խառնակ կաշկանդումին տակ որ արկելիչ էր մտաւորական ամէն թոխի: հայեցողական ամէն նորութեանց, բանաստեղծական ամէն խանդավառութեանց:

Այս կապիւրէն ազատագրուելու ճիգերուն մէջ պարսիկ միաջը երկու ներհակ ուղղութիւններով հակադրումներ ունեցաւ՝ ուժի տարրեր աստիճաններով, Սոփիսթիւն եւ Ազատախուսութիւնը: Առաջինը, անհատաւորէն աւելի հզօրը, հինարժեքը, համատարածը ու հնչողականը պարսիկ հակամտերու. որ մինչեւ իսկ Սոփի հրահանգներու մէջ հռչակուած մեծ կրօնաւորէ մը Պարսկաստանի տուաւ ամենէն

ժողովրդական հարաւորութիւնը ձկնալիս թագաւորներու, համազօր է արեւմտեան միառիկութեան, բայց ազգութեան հնդկական փոխառութեան, ճոխացած նոր-պղատնական հայեցողութիւններէ, եւ ցեղերանշուած արեւելեան բանաստեղծութեան՝ իր հիմնական վարդապետութիւնը միշտ նշոյն է, աստուածութեան միութիւնը եւ ամենաթափանց բնութիւնը, որ տեսանելի եւ անտես տիեզերքի աւելն մասերուն եւ մասնիկներուն մէջ սրբապաշտ է, եւ որուն կը չհրաք դառնալ եւ ընկալուողով մարմնեղէն բանաբ մէջ արտաքուստ հոգին՝ աստիճանաւոր յառաջացումով ու մաքրացումով իր վախճանէ ոչնչացում: Աստուածոյ մէջ (Ֆինա Ֆ'ելլա) որ միակ ճշմարտ եւ ութիւն է, իսկ երբ կ'ընդհանրութեան տեսն էր հասնի ճշմարտէս Լուծեան, կը հոգեխառնի Աստուծոյ հետ եւ կ'աստուածանայ: Ասկէ կը նետուի մէկ կտրած հոգեկան անհատ բոլոր բանքներ, իսկ իմա կողմէ զորանակաւորակութեանքի ժուժկաութիւն, արուսթիւն, խաղաղական անտարբերութիւն այս աշխարհից ցախին կամ ուրախութեան, իսկ Ազատախուսութիւնը, որուն ցեղականաբար ներկայացուցին է Օմար քաղաք մըն է թէ՛ Սոփիսթիւն հոգեկան խաղաղութեանց եւ մարմնական ժուժկալ խառնակեցութեան գէտ, եւ թէ՛ ազգապաշտ մասնատականութեան ձեւապաշտ կաշկանդումներուն գէտ: Եւ վերադարձ մըն է կանայքի վայելումի վաղընջներ իմաստութեան՝ սնչել, արք, եւ ուրախ լիք, զի ոչ գիտես զինչ իրենցոց եւ վաղընջ, անվրայելի նեւտեանք ճակատագրականութեան եւ մարդկային մտքի հաստգութեան վրայ խոր տարակրօնանքի: Մէկը վսեմ արքութեանքի աստուածային հոգիին ներկայութիւնը կը տեսնէ ամէնէն ցախի մէջ ու ամենէն աստուած, զար, զարը զոյապետութեան մէջ անգամ, եւ կ'ուրանայ մեղքի, պատիժի, քրտնի, չարի գոյութիւնը: միւսը զէթ ենթակայ յօրէն իրազգած մայր անհուն իրականութեան ու անկարող անոնց տարագրումին, կ'ընդլիս ամենախնամ կամ ամենակարող երկնքի զազափախել, եւ հանձնը ներու գէտ կրօնքի խիստ կանոններէն ազատագրումով խրատ մարդկութեան: Ինչպէս բժշկը ա՛յ դատապարտուած է՞ք հիւանդին:

Այս երկու գլխաւոր մտաւորական շարժումներէն զատ զետ կան շատեր, ինչպէս բանաստեղծականները (մուսադի), օրոնք բանականութեան

թեան անուհիով կը բողոքեն իրենց Ս Դըբ-
բին անդնելով թեանը զգա՛հ երա՛ջներու զգա՛մ,
հակառակ դեմքերուն զմի որ Աստուծոյ
անհրաժեշտութեանը կը յանդիմ, ընկերվարա-
փննհները՝ կրնանակն գոյնի տակ՝ մարդոց մէջ
ստատեամադիր սկզբնական հաւատարութիւնը
վերահաստատել ռազմոց, սրնոց նախատիպը
կ'ընծայէ Մողաթի Զ. Կարուն մէջ, եւ վերջին
վերաբերեալքի՝ Պապինբը աշուգարու մէջ։
Այս ամէնը ժպիւր՝ մոլոր թիւիները միայն
էն աւելոյ կրնարական իշխանութեան համար
միջոցներու ճարակին չլը յոյսեր։

Եւ լեզուն կը կազմեն այն պարտիկ բա-
նաստեղծները, խորհողներն ու նորոգիչները
որոնք խժոժական մանով տուժցին իրենց
աշխարհային ձգտումները, որոնք յանախ վե-
արածեալներն էին նախամահմտական ժա-
մանակներու մէջ մուտք գտած ու քննադատ
դարձած հին դրացաշատական, հիւլին և հեղկա-
կան փրկութեամբ թիւններու, ինչպէս, ըրե-
նակին համար, մարգահերպութիւն, վերա-
մարկնացում (reincarnation) ևն և Այսպէս, Ս
ՉԱյն մեծ անդթութեամբ խաշը հանուեցաւ
Մանսուր էլ-Հալլաւ, էլ-Մուզզէթը խալի-
ֆայի օրով, ուղղափառ կրօնի զգա՛մ մաղանշած
Ըլլալու համար, գլխաւորապէս լսան դի բա-
ցադաներ էր իր մէջ յափտակութեան մի-
ջոցին ևնէ՛ն՝ հազար(կա եւ միլիարդ)։ Թէեւ
իր հետեւողներն ու հիւսցողները՝ յաջորդ միս-
տիկ բանաստեղծները, փերթիս աւաին Աթաբ,
հաֆթը և նմանները հերոս մը կը հախըին
զայն՝ որուն միակ յանցանքն եղաւ այն թէ
Վերեւան հանգ ծածկուած խորհուրդը՝ Ստոր
կ'ակնարկէ ձէլալէտտին Բուսի իր օՍէանէ-
վիթին հետեւեալ առկերուն մէջ։

« Ամէն անուն որ անիրաւ գատաւորը զըր-
շին կ'իշխէ,
Մանսուր մը կը մահանայ կախազանին
վրայս։ »

Նուիրեալ մը նոյնպէս կը նկատէ զայն չափը
բանաստեղծը գոչելով՝

« Մանսուրներու պէս անոնք որ իրենց ըզ-
ձանքը վեր կը բռնեն, վեր կը հանուին
խաշ, »

Զի եթէ այս ցաւաւանջ փափաք Զ գարման
մը փնտրենք չեն, հասնիր անորա։

Նմանայնակ մահուան՝ գատապարտեցաւ
Շէյխ Շիհապետին էլ-Մաթթուլ (մարտի-

րոս) և լուսաւորութիւն Իմաստաւարութեան
զգբին հեղինակը իրգեւ անաստուած եւ հին
փրկութեամբ թեան հետեւ ող։

Անոր հասարկ որ շատ մը պարտիկ բանաս-
տեղծներ սրտահալ ձեւերով, աշխարհական
դարձումներեւ ծածկոյն տակ, եւ մթին
սինտրոկութիւններու միջոցաւ կ'արտայայտեն
իրենց միտքը, կամ կիսխաւոր աշխատարժ
միայն յոյժ կուտան տիրող վրտական ըմ-
բանումներէն, եւ այսպէս փոքր շահկանուե-
թիւն մը ունին արդի բժիշկները համար՝
մինչդեռ ինքնամիջ ինքն քիչ են այն
բանակները որոնց մէջ տիրող իշխանութեան
և կրօնին հետ համակերպութեան կամ երկ-
դիմութեան կը զիջանի, ու թիւերս ասոնք
խկ հայաձանքի ստի տազնապի մը ոտնը
դրած ըլլան, կամ նոյն խկ իր հիւսցողնե-
րուն յաւկուածները՝ իրենց մեծարած վար-
պետին գործն ու իշխատող փրկելու համար
ուղղափառներու յարձակումն։

Այս մէկ երկու քաջատու թիւներն ալ զատ,
ինքնամ կը զարմացնէ մեզ իր անածունեւե-
րուն քալի թեամբը և անվախ հարուածնե-
րովը ուղղափառութեան երեսին, որոնցմով
կը սարսէ ամէն ինչ որ պայմանադրական է,
աւանդական է, արտայայտարար է և որ մա-
կերետ միայն կը չափի կեանքին, առանց
յուզելու անոր խորք ու հոնկէ ըղիցներու
արգարութեան և դուրի թարմ, մաքուր
ցալաքը՝ «Կրքարութեան ճերմակ չապիկը»
հոգեւանդ վերացումներէ, «աղքատ աշխ-
վելութեան կարգերս սուլթանական շեղու-
թենէ», եւ «հեղկահարին վեհանձն ողորմա-
ծութիւնը» ուղղափառին ազօթներէն եւ
պատուիրապահութենէն անհամեմատ վեր կը
գասէ, ինչեղիւնով մեզի թէ Պաղեստինի
քաղցրորդ քարոզիչը միակը չէ Արեւելի մէջ
որ ինքնականացած կրօններուն մէջէն ար-
տաբերելու վերակոչելու ուղած ըլլալ հոգին որ
կ'ապրեցնէ։

Ք. ՓԱՌՆԱԿ

(Նարեկակիցի)